

Любов Шмиголь (Чернігів), молодший науковий
співробітник відділу «Музей Богдана Хмельницького»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

Портрети Богдана Хмельницького XVII – XIX століть. Історіографія питання

Богдан Хмельницький – найвідоміший український політик XVII ст., діяльність якого мала величезний вплив на європейську історію того часу. Тож не дивно, що особа гетьмана протягом багатьох років привертала увагу художників як в Україні, так і за її межами. З'явилися численні гравійовані та олійні портрети Б. Хмельницького. Дослідження їх і введення до наукового обігу активно велося в XIX ст.

У 1844 р. в Москві за матеріалами зібрання («бекетовські дошки») відомого видавця і колекціонера портретів Платона Петровича Бекетова випустили «Изображение людей знаменитых или чем-нибудь замечательных по рождению или заслугам Малороссии». До випуску ввійшли 42 гравійованих портрети, серед яких був і портрет Б.Хмельницького [9].

Протягом 70–80-х років XIX ст. портрети гетьмана досліджував російський історик мистецтв і укладач довідників по російських портретах і гравюрі XVIII–XIX ст. Дмитро Олександрович Ровинський. 1872 р. вийшов його «Словарь русских гравированных портретов». У ньому Дмитро Олександрович подав дуже коротку інформацію про 16 гравійованих портретів Б.Хмельницького [12,171]. З часом вчений зібрав багато нових матеріалів та опрацював їх. Через 14 років вони вийшли вже в посмертній праці Д.Ровинського – 4-х томному «Подробном словаре русских гравированных портретов» (1886–1889). У 3 томі видання містяться дані про 23 гравійовані портрети Б. Хмельницького в хронологічному порядку залежно від часу створення оригіналу. Вони описані за схемою: формат зображення (овал, овал в чотирикутнику; погрудне, поясне, з вліво чи вправо), спосіб гравіювання (різцем, пунктиром), написи під портретом, розмір роботи, по можливості зазначено ім'я гравера та книга, з якої взятий портрет. Є коротка біографічна довідка про гетьмана [13, 2090–2095].

Українські дослідники в XIX ст. активно долучилися до вивчення портретів Богдана Хмельницького. У 1882 р. на сторінках часопису «Київська старовина» опубліковано статтю «К портрету Хмельницького». В ній подано короткий огляд відомих на той час олійних та гравійованих портретів гетьмана. Основну увагу зосереджено на портреті Б.Хмельницького з полками з колекції В.Тарновського, детально аналізуючи композицію та історію надходження полотна до зібрання [20,226–231].

В унікальному зібранні В.Тарновського помітне місце належало живопису. За матеріалами колекції професори Київського університету Володимир Антонович та Володимир Бец опублікували монографію «Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах» (1883). Вона складається з біографій та портретів 9 українських гетьманів. До випуску увійшли такі зображення Б.Хмельницького: портрет з колекції В.Тарновського (копія з старовинного оригіналу, який знаходився в картинній галереї графів Осолінських), гравюра В.Гондіуса, портрет роботи польського художника Яна Матейка з варшавського журналу «Kłosy» та 5 гравюр з колекції графа Милорадовича (гравюри з твору «Re

Rev» та «Історії ...» А.Брахелія, 3 копії з роботи В.Гондіуса) [1]. Біографію гетьмана уклав секретар Київської Археографічної Комісії О. І. Левицький.

Серед наукової спадщини видатного українського вченого М.С.Грушевського є багато мистецтвознавчих досліджень. У 1898 р. спільно з Олександром Грушевським він опублікував розвідку про портрет Богдана Хмельницького з видання 1683 р.. Автори поділили гравюри Б.Хмельницького XVII ст. на 2 типи: I тип – гравюра В.Гондіуса 1651 р. та створені на її основі портрети; II тип – гравюра 1683 р. з видання «Elogii ...» та її різновиди. На основі порівняльного аналізу цих типів зображень М.Грушевський прийшов до висновку, що портрет роботи В.Гондіуса є автентичним, а прототипом для нього послужила робота «місцевого утвору» [5,490–491].

Зацікавленість дослідженням портретів Б.Хмельницького спостерігалася і в 20-х роках ХХ ст. Відомий мистецтвознавець Павло Миколайович Попов у той час працював у відділі письма і друку Лаврського музею. Опрацювавши величезний за обсягом матеріал (колекція дошок гравюр українських друкарень XVII – XIX століть у Лаврському музеї, зібрання українських гравюр з інших музеїв СРСР, архів Києво-Печерської Лаври), він написав фундаментальну працю «Словник українських граверів». Але вона не була надрукована. У 1926 р. вийшло її спеціальне видання «Матеріяли до словника українських граверів» [18,54]. П.М.Попов включив до книги дані про 3 варіанти портрета Б.Хмельницького В.Гондіуса. На думку автора, «існування портрета Б.Хмельницького роботи на міді кращого на той час майстра, до того ще в кількох варіантах, свідчить, з одного боку, про популярність Хмельницького, а з другого – те, що гравюри на міді українці бачили ще за кілька десятиліть до того, як їхньою технікою потім опанували вже власні українські майстри» [11,30–31].

Важко переоцінити внесок у вивчення іконографії Богдана Хмельницького докторів мистецтвознавства П.М.Жолтовського та П.О.Білецького.

Першою вагомою науковою працею Павла Миколайовича Жолтовського стала монографія «Визвольна боротьба українського народу в пам'ятках мистецтва XVII – XVIII століть» (1958). Значну увагу вчений приділив питанням про встановлення послідовності створення варіантів портретів Хмельницького Гондіусом [6,34–35], про першоджерело для цієї гравюри [6,36], про українські різновиди зображень гетьмана [6,39–41]. П.Жолтовський припустив, що перший і другий варіанти портрета виникли під час мирних переговорів у Білій Церкві або незабаром після них, а третій з'явився пізніше; що прототипом для гравюри міг бути український оригінал. Дослідник відзначив творчий підхід українських художників до гравюри В.Гондіуса.

Значним внеском у дослідження пам'яток українського образотворчого мистецтва стала інша праця вченого «Український живопис XVII – XVIII століть» (1978). Окремі сторінки цієї книги присвячено портретам Б. Хмельницького [7,142–143]. Одним із об'єктів дослідження став твір, який автор умовно назвав «Богдан з полками». На думку П. Жолтовського, ця картина не мала інших аналогів серед відомих пам'яток живопису XVII–XVIII століть за глибиною змісту та оригінальністю композиції [7,302].

Серед праць, присвячених українському портретному живопису XVII – XVIII ст., виділяються дослідження Платона Олександровича Білецького «Український портретний живопис XVII – XVIII століть. Проблеми становлення та розвитку» (1969, ро-

сійськомовне видання – 1981) та «Українське мистецтво другої половини XVII – XVIII століть» (1981). У роботах дослідник звернув увагу на кілька портретів Хмельницького – гравюру В. Гондіуса, картину «Богдан Хмельницький з полками», ікону «Покров Богородиці» кінця XVII ст., ктиторський портрет гетьмана з Медведівського монастиря. П.Білецький відзначив, що гравюра В. Гондіуса вважалася найбільш достовірною [4,16;2,58], а прототипом для неї міг бути малюнок А. Вестерфельда [4,17;2,59]. Картину «Хмельницький з полками» вчений вважав своєрідною ілюстрацією до відомої драми «Милість Божія...», написаної 1728 р. [3, 63].

Авторитетний дослідник українського образотворчого мистецтва Володимир Антонович Овсійчук схиляється до думки про портрет Б.Хмельницького В.Гондіуса як основу для наступних зображень гетьмана та існування українського прототипу гравюри [10, 177–178].

Ярослав Павлович Кісь підготував коротку розвідку про найдавніші граверні портрети Богдана Хмельницького зарубіжних художників XVII ст. Зображення з'явилися у амстердамських виданнях 1655 та 1666 років, кельнському виданні 1665 р. Дослідження було опубліковане у 2-у числі журналу «Жовтень» за 1984 рік [21, 134–136].

У 90-х роках XX ст. портрети Богдана Хмельницького стали сферою зацікавлення доктора історичних наук Віктора Миколайовича Заруби. На сторінках журналу «Наука і суспільство» за 1991 рік [19, 140–143] та у книзі «Студії з історії України» (1995) [8, 42–46] він зробив огляд найпоширеніших і найтиповіших портретів гетьмана.

Слід згадати про дослідження окремих портретів та збірок портретів Б.Хмельницького, що зберігаються в різних музеях України.

У 1979 р. з'явилася стаття А. Л. Сокульського про портрет Хмельницького з фондів Державного історико-культурного заповідника «Хортиця». Дослідник проаналізував композицію, колорит, написи, історію надходження полотна до фондів. Він з'ясував, що ближче за композиційним принципом до даного портрета є зображення з Переяславського історичного музею [22, 103–104].

Мистецтвознавець Сергій Білан зробив спробу нової мистецтвознавчої оцінки картини «Хмельницький з полками» («Хмельницький і сучасна Україна»). Дослідник відслідкував зв'язок між полотном і драмою «Милість Божія...» (1728): «Сюжет картини і п'єси фактично тотожні і різняться лише засобами художнього втілення, прикрасами обом видам мистецтва – малярству і літературі» [16,18]. С.Білану вдалося довести, що «Хмельницький з полками» - перший ювілейний твір, присвячений 80-річчю перемоги під Пилявцями і утворення Української держави [16,12,25]

Львівська національна наукова бібліотека України ім. В.Стефаника має надзвичайно цінну колекцію творів українського і зарубіжного образотворчого мистецтва. Серед неї найбільша у світі на сьогодні збірка портретів Богдана Хмельницького. Науковий співробітник відділу наукового дослідження творів образотворчого та музичного мистецтва Відділення «Палац мистецтв ім. Тетяни та Омеляна Антоновичів» Степан Костюк подав коротку характеристику збірки: автори, техніка виконання, місце створення [17, 54].

Відзначимо велику роботу, проведenu упорядниками видання «Україна – козацька держава» (2004). Ними зібрано і систематизовано інформацію про значну кількість

портретів Б.Хмельницького з музеїв України. До книги включено 32 олійні та 24 гравіювані портрети гетьмана [14,276-290]. Зображення розміщено за хронологічним порядком. Практично всі портрети сфотографовано з стародавніх першоджерел.

У квітні-жовтні 2005 р. в Національному художньому музеї України відбулася унікальна виставка «Український портрет XVI – XVIII століть». На ній були представлені понад 300 творів з різних музеїв України. Портрети, що експонувалися на виставці, а також інші полотна цього періоду увійшли до альбому-каталогу «Український портрет XVI – XVIII століть» (2006). У виданні представлено такі зображення Б.Хмельницького: «Покров Богородиці» з Богданом Хмельницьким першої половини XVIII ст. [15, 101–102], портрет першої половини XVIII ст. [15, 148], портрет середини XVIII ст. з НХМУ [15, 231], портрет другої половини XVIII ст. з НІЕЗП [15,255], робота В.Гондіуса з НХМУ [15, 295], портрет, створений невідомим художником між 1651 – 1666 роками і опублікований Паулем Фюрстом, робота Герарда Боутатса (1670), робота невідомого німецького або австрійського гравера (1663) з ЛНБ [15, 296], портрет 1663 р. з ЛНБ, портрет другої половини XVII ст. з ЛНБ [15, 297]. Вони описані за схемою: автор, назва, дата створення, матеріал, техніка, форма, розмір, написи на полотні, походження твору, інформація про реставрацію та експонування на виставках, література. До описів додано біографічні довідки про художників та портретованих.

Протягом XIX – XXI ст. спостерігається значний інтерес до вивчення іконографії Богдана Хмельницького. У XIX ст. портрети гетьмана досліджували О. Ровинський, В.Антонович та В. Бец, М. Грушевський. У XX ст. цю тему вивчали П. Попов, П. Жолтовський, П. Білецький, В. Овсійчук, В. Заруба, А. Сокульський, Я. Кісь. На початку XXI ст. з'явилися нові дослідження С. Білана, С. Костюка. Вчених цікавили як окремі портрети, так і збірки портретів Хмельницького з різних музеїв України та Європи.

Список літератури

1. Антонович В.Б. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. Вып.1 / В.Б.Антонович, В.А.Бец. – К.: Типография Императорского университета Св. Владимира, 1885. – Режим доступу: <http://library.kr.ua/elib/devateli/>.
2. Білецький П.О. Український портретний живопис XVII – XVIII століть. Проблеми становлення і розвитку / П.О.Білецький. – К.: Мистецтво, 1969. – 318 с.
3. Белецкий П.А. Украинская портретная живопись XVII – XVIII веков. Проблемы становления и развития / П.А.Белецкий. – Л.: Искусство, 1981. – 256 с.
4. Білецький П.О. Українське мистецтво другої половини XVII – XVIII століть / П.О.Білецький. – К.: Мистецтво, 1981. – 159 с.
5. Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / [Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.; гол. ред. П.Сохань]. – Львів: Світ, 2002 - Т.6: Серія «Історичні студії та розвідки (1889-1909)». – 2004. – 696 с.
6. Жолтовський П.М. Визвольна боротьба українського народу в пам'ятках мистецтва XVII – XVIII століть / П.М.Жолтовський. – К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1958. – 148 с.
7. Жолтовський П.М. Український живопис XVII – XVIII століть / П.М.Жолтовський. – К.: Наукова думка, 1978. – 327 с.
8. Заруба В.М. Студії з історії України / В.М.Заруба. – К.: Освіта, 1995. – 192 с.

9. Изображение людей знатнейших или чем-нибудь замечательных, принадлежащих по рождению или заслугам Малороссии. – М., 1844. – Режим доступу: http://historydoc.edu.ru/catalog.asp?cat_ob_no=&ob_no=15773.
10. Овсїйчук В.А. Українське мистецтво другої половини XVII – першої половини XVIII ст. / В.А.Овсїйчук. –К.: Наукова думка, 1985. – 182 с.
11. Попов П.М. Матеріали до словника українських граверів / П.М.Попов. – К.: Орліт (Держтрест «Київ-Друк» 2-а друк.), 1926. – 137 с. – Режим доступу: <http://elib.nplu.org/view.html?id=231>
12. Ровинский Д.А. Словарь русских гравированных портретов / Д.А.Ровинский. – СПб.: Типография Императорской АН, 1872. – 236 с. – Режим доступу: [oldbook.megacampus.com>book/part-042/page.htm](http://oldbook.megacampus.com/book/part-042/page.htm).
13. Ровинский Д.А. Подробный словарь русских гравированных портретов. – Т.III / Д.А.Ровинский. - СПб.: Типография Императорской АН, 1888. – Режим доступу: <http://www.bibliophika.ru/index.php?id=537>.
14. Україна – козацька держава / Авт.-упоряд. В.Недяк, наук. ред. В.Щербак, О.Федорук. – К.: Емма, 2004. – 1216 с.
15. Український портрет XVI – XVIII століть: Каталог-альбом / [авт.-укладачі: Г.Белікова, Л.Членова]. – К.: Артанія Нова, 2006. – 352 с.
16. Білан С.С. Хмельницький з полками – перша ювілейна картина Української держави / С.С.Білан //Вісник ХДАДМ – 2008 - № 7 – С. 12–25.- Режим доступу: nbu.gov.ua>portal/soc_gum...2008-7/08bssjpu.pdf.
17. Костюк С.П. Фонд образотворчого мистецтва:загальна характеристика / С.П.Костюк //Записки ЛННБУ ім. В.Стефаніка: Збірник наукових праць. – Львів, 2010. – Вип. 2(18) – 694 с. – Режим доступу: <http://www.lsl.lviv.ua/ap2010.htm>.
18. Степченко О. П. П.М.Попов як археограф та історик книги: маловідомі сторінки наукової роботи / О.П.Степченко //Рукописна та книжкова спадщина України – К., 2007, Вип. 11. – С.110-121. – Режим доступу: www.nbu.gov.ua/.../rksu_2007_11_09.PD...
19. Заруба В.М. Який же той Хміль? Дещо з іконографії Богдана Хмельницького / В.М.Заруба // Наука і суспільство – 1991 – №9 – С.40-43.
20. К портрету Хмельницького // Киевская старина – 1882 – №1 – С.226–231.
21. Кісь Я.П. Найдавніші граверні портрети Б.Хмельницького / Я.П.Кісь // Жовтень – 1984 - №2 – С.134–136.
22. Сокульський Л.А. Невідомий портрет Богдана Хмельницького /А.Л.Сокульський // Народна творчість та етнографія – 1979 - №4 – С.103–104.

Олексій Кузьмук (Київ) старший науковий співробітник
Центрального державного історичного архіву України в м.Києві,
кандидат історичних наук

До біографії начальника січових церков Володимира Сокальського

Останній начальник січових церков архімандрит Володимир Сокальський відомий, перш за все, своєю роллю миротворця під час «атакування» Січі у 1775 р. Вважається, що завдяки йому ліквідація Війська Низового пройшла безкровно: він відмовив запорозьку сірому від спротиву російським військам. Згадки про ці події збереглися у народній пам'яті. Наразі відомі факти, які висвітлюють лише невеликий період в житті отця Володимира – це останні кілька років існування Нової Сі-